



T.C. SANAYİ VE
TEKNOLOJİ BAKANLIĞI



Bursa'nın Kutbu İSMAİL HAKKI BURSEVÎ

Editör

BİLAL KEMİKLİ
AHMET MOLLAMEHMET

BURSA ESKİŞEHİR BİLECİK KALKINMA AJANSI

T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı
Kalkınma Ajansları Kùltür Yayınları

Bursa'nın Kutbu
İsmail Hakkı Bursevi

Editör

Bilal KEMİKLİ
Ahmet MOLLAMEHMET

Proje Yöneticisi

Ahmet ŞİMŞEK
Kalkınma Ajansları Genel Müdürü

Değerlendirme Kurulu

Deniz ŞAHİN CİNOĞLU
Daire Başkanı

Dr. Metin ÖZASLAN
Sanayi ve Teknoloji Uzmanı

Neslihan BAŞER
Sanayi ve Teknoloji Uzmanı

Proje Sorumlusu

Sabri BAYRAM
Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı Genel Sekreter Vekili

Deniz ŞAHİN CİNOĞLU
Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü, Daire Başkanı

Jülide ALAN
Bursa Yatırım Destek Ofisi Koordinatörü

Seher İLERİTÜRK
Bursa Yatırım Destek Ofisi Uzmanı

Yayın Sahibi

Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı

Işıktepe OSB Mah. Arıtma Cad. No: 22/1 16215
Nilüfer/Bursa TÜRKİYE

+90 (224) 211 13 27
www.bebka.org.tr

Grafik Tasarım

Hakan Cömert

ISBN

978-625-93770-3-2

Basım

Furkan Ofset Matbaacılık Kutu ve Ambalaj San. ve Tic. Ltd. Şti
Panayır Mah. İstanbul Cad. No: 490 Osmangazi/Bursa
Sertifika Kodu
47936

Baskı Bilgisi

1. Baskı
Baskı Tarihi: Mayıs 2026
Baskı Adeti: 500

Bandrol Uygulamasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında
Yönetmelik'in 5. maddesi 2. fıkrasına göre bandrol taşıması zorunlu değildir.

Yasal Bilgi

Bu kitap, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı tarafından yayına
hazırlanmış olup, kurumun ücretsiz kùltür hizmetidir.
Bütün hakları saklıdır. Kaynak göstermek şartıyla
yapılacak kısa alıntılar dışında, Bursa Eskişehir Bilecik Kalkınma Ajansı'nın
yazılı izni alınmaksızın çoğaltılamaz ve satılamaz.

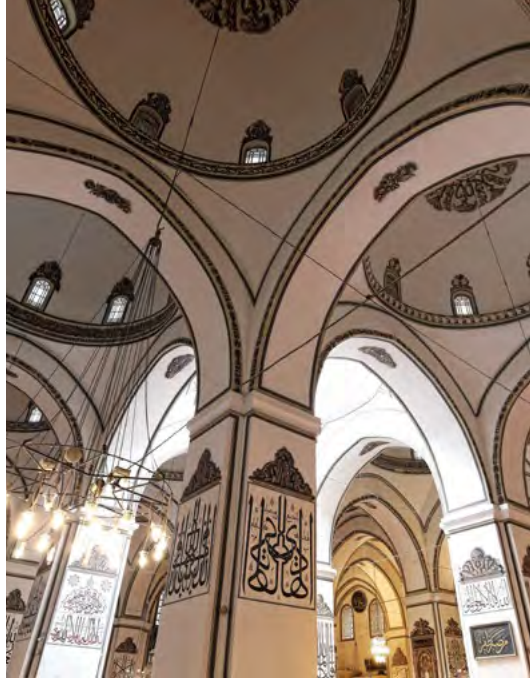
İSMAİL HAKKI BURSEVÎ – HAYATI*

Ali NAMLI**

Doğumu, Ailesi ve Çocukluğu

İsmail Hakkı Bursevî 1063 yılı Zilkade ayı başlarında (1653 Eylül sonu) bir Pazar günü Aydos'ta (Bulgaristan) dünyaya geldi.¹ Adı İsmail, mahlası ise Hakkî'dir. 1674 yılından itibaren kullanmaya başladığı bu mahlas² zamanla ismiyle özdeşleşmiştir. Hayatının farklı safhalarında ikamet ettiği yerlerden dolayı el-Aydosî, el-Üskübî, el-Cisrî, el-Üstürümcevi, eş-Şâmî, el-Üsküdârî gibi nisbeler kullansa da ömrünün çoğunu Bursa'da geçirdiği ve orada vefat ettiği için el-Burûsevî nisbesiyle meşhur olmuştur. Bu nisbenin “Bursevî” şeklindeki hafifletilmiş hali günümüzde yaygın olarak kullanılmaktadır.

Babası Mustafa Efendi, İstanbul'da Aksaray mahallesinde doğup büyümüş olmakla birlikte İsmail Hakkı dünyaya gelmeden önce meydana gelen büyük bir yangında evi ve eşyası tamamen yanmış, düzeni bozulmuş ve Aydos halkıyla arasında bazı münasebetler bulunması sebebiyle oraya yerleşmiştir.³ Mustafa Efendi, seyyid olduğu halde adı geçen yangında şecereleri de yandığından daha sonra



* Bu yazı İsmail Hakkı Bursevî ile ilgili daha önce yaptığımız muhtelif çalışmalarımızın gözden geçirilmiş ve güncellenmiş hâlidir.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, ali.namli@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8822-9851

¹ İsmail Hakkı Bursevî, *Kitâbü Hayâtî'l-Bâl*, 106b; a.mlf., *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye (Silsilenâme-i Celveti)*, 101, 107; a.mlf., *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbî'r-Ricâl*, 1/146, 2/78, 79.

² Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/191-192.

³ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/79; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, 100-101.

çocukları seyyidlerin sardığı yeşil sarık yerine beyaz sarık sarmışlardır.⁴

Annesi Kerime Hanım ise Kadı Ahmed Efendi'nin kızıdır. Anne tarafından büyük dedelerinden Şeyh Dâvûd Efendi'ye Kânûnî Sultan Süleyman tarafından Karînâbâd Kasabası (Karnobat-Bulgaristan) nahiyesinde arazi verilmiştir.⁵

İsmail Hakkı, küçük yaştaiken ileride mürşidi olacak Osman Fazlî Efendi (v. 1102/1691) Celvetî şeyhi Zâkirzâde Abdullah Efendi'nin (v. 1068/1657) halifesi sıfatıyla Aydos'ta bulunuyordu. Kendisi ile İsmail Hakkı'nın babası ve büyük kardeşi İbrahim arasında sıkı bir dostluk ve ülfet vardı. Hatta zaman zaman ok atmak ve yarışmak üzere birlikte musallâya çıkarlardı. Babası İsmail Hakkı'yı daha üç yaşındayken Osman Fazlî Efendi'nin huzuruna götürür, elini öptürür, o da küçük İsmail ile latifeleşirdi. Bu sebeplerdir ki ileride zaman zaman ona: “*Sen bizim üç yaşından beri müridimizsin.*” diye iltifatlarda bulunacaktır.⁶

İsmail Hakkı, yedi yaşındayken annesi vefat etti ve ona babaannesi bakmaya başladı.⁷ İsmail Hakkı'nın İbrahim ve Halil adında ikisi büyük, Mehmed adında biri küçük en az üç kardeşi olduğu anlaşılmaktadır.⁸

Yetiştmesi

Küçük yaşta okumayı, yazmayı ve Kur'an-ı Kerim'i öğrendi. Osman Fazlî Efendi'nin Aydos'tan ayrıldıktan sonra yerine gönderdiği halifesi Ahmed Efendi'den sarf ilmi ile ilgili bazı kitaplar okudu.

Osman Fazlî Efendi'nin ilk halifesi ve akrabalarından Edirne halifesi Abdülbâki Efendi Şumnu'ya akrabalarını ziyaret dönüşü Aydos'a uğramıştı. Osman Fazlî Efendi, onu Aydos'ta iken yetiştirdiğinden İsmail Hakkı'yı ve ailesini yakından tanıyordu. İsmail Hakkı'nın annesinin öldüğünü öğrenince, onu okutmak için babasından ve babaannesinden istedi. Onlar da İsmail Hakkı'yı onunla Edirne'ye göndermeye razı oldular. İsmail Hakkı, zamanında sultan ve diğer devlet erkânı tarafından tanınan bir kimse olarak nitelendirdiği Şeyh Abdülbâki Efendi ile Edirne'ye gittiğinde on bir yaşındaydı.

İsmail Hakkı Edirne'de Abdülbâki Efendi'nin dergâhında kaldığı yaklaşık yedi yıl boyunca kendisinden sarf ve nahiv okudu. İbnü'l-Hâcib'in (v. 646/1249) sarf ilmine dair *eş-Şâfiye* ve nahiv ilmine dair *el-Kâfiye* adlı eserlerini baştan sona ezberledi. Yine ezberleyerek mantıktan risâleler okudu. Fıkıhtan İbrâhim el-Halebi'nin (v. 956/1549) *Mültekâ's*ını, kelâmdan *Şerh-i Ramazân* ve *Hayâlî Çelebi Hâşiyeleri* ile birlikte Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (v. 791/1389) *Şerhu'l-Akâid*'ini, fenn-i âdâbdan risâleler, maânî ve beyândan *es-Sekkâki'nin* (v. 626/1299) *Miftâhu'l-Ulûm*'unu, fıkıh usûlünden İbn Melek'in (ö797/1394-5) *Şerhu'l-Menâr*'ını, tefsirden Beyzâvî'nin (v. 685/1286) *Envârü't-Tenzil*'inin baştan üçte birini, Osman Fazlî Efendi'nin başka bir halifesinden de fıkıh ve kelâmla ilgili kitaplar okudu.⁹ Daha buluşa ermeden on iki yaşında iken vaaz etmeye başladı.¹⁰

Abdülbâki Efendi İsmail Hakkı'yı tasavvufi ve zâhiri eğitimini tamamlamak üzere bir mektupla İstanbul'a şeyhi Osman Fazlî Efendi'nin yanına gönderdi. O zaman yirmi yaşında olan İsmail Hakkı, 1083 yılı Rebiulâhîr ayı ortalarında bir Pazartesi günü (Ağustos 1672) Osman Fazlî Efendi'nin Fâtih Atpazarı'ndaki dergâhına vardı. Osman Fazlî Efendi, Abdülbâki Efendi'nin mektubunu okuduktan sonra küçük yaşta beri kendisini ve ailesini tanıdığı İsmail Hakkı'ya bazı sorular sormuş, aynı mecliste kendi

⁴ Bursevi, *Mecmûa-i Hakkî* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41), 55a.

⁵ Bursevi, *Mecmûa-i Hakkî* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41), 55a; a.mlf., *Mecmûatü'l-Hutab ve'l-Vâridat* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 85), ön kapağın içi; a.mlf., *Kitâbü'd-Düveri'l-İrfâniyye*, 21a.

⁶ Bursevi, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/146; II, 78, 79; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, 101.

⁷ Bursevi, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/79-80.

⁸ Mehmed isimli kardeşi Aydos Kasabası câmi-i şerifinde imam olmuş, İsmail Hakkı hicri 1127 yılında ona yâdigâr olmak üzere bir mecmua yazmıştır (Mahmûd Nâsîh Efendi, *Sûbhatü's-Sâlikin* thk. M. Murat Yurtsever, (İstanbul: Yazma Eserler Kurumu, 2025), 397. Büyük kardeşi Halîl Çelebi'nin ilm-i hâle dâir bir risâle talebi üzerine *Tuhfe-i Haliliyye* isimli eserini kaleme almıştır (1133/1720).

⁹ Bursevi, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/79-80; a.mlf., *Vesiletü'l-Merâm*, 10b-11a; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, 101.

¹⁰ Bursevi, *Vâridat-i Hakkıyye*, 232a; a.mlf., *Kitâbü Nakdi'l-Hâl*, 193a.

talep etmeden ona bey'at verip evrad tayin etmiş ve devamlı olarak oruç tutmasını tavsiye etmiştir.¹¹

Osman Fazlî Efendi yaşadığı devirde tekkelerde hayır ve medreselerde ilim kalmadığı kanaatinde olduğu için kendisine bağlı tekkeler tasavvufî eğitimin yanında adeta bir medrese gibi faaliyet gösteriyordu. Dervişlere, hatta dışarıdan gelen ilim taliplerine zâhîrî ilimlerden de dersler veriliyordu. İsmail Hakkı bizzat şeyhinden aktardığına göre o ilk olarak zâhîrî ilimleri öğrenmek istemeyen kimseleri dergâhına kabul etmez ve ümmî olan kimseleri halife tayin etmezdi. Ancak ilmihâlî tam olarak öğretiltikten sonra, hiç olmazsa Türkçe kitaplardan aradığı hükmü bulabilme melekesi kazandıktan sonra ancak halife tayin ederdi.¹²

İsmail Hakkı gerek Edirne'de gerekse İstanbul'da tekkede kalmış ve yetişmiş olmasına rağmen şeyhinin bu hassasiyetinden dolayı zâhîr-bâtın, şeriat-hakikat ilimlerini bir arada öğrenme, tecrübe etme ve zü'l-cenâhain olarak yetişme imkânı bulmuştur.

İsmail Hakkı şeyhi Osman Fazlî Efendi'den fenn-i âdâb, kelâm, iki defa ferâiz ilmini okudu. Şeyhi belâgatla ilgili Sa'deddîn et-Tefâtzânî'nin (v.791/1389) *el-Mutavvel* adlı eserine hâşiye hazırladığı sırada ondan *el-Mutavvel*'i, daha sonra fıkıh usulüyle ilgili Sadru'sh-Şerîa'nın (v.747/1346) *et-Tenkîh* isimli eserini okudu. Şeyhinin bu eser üzerine de şerhi vardır.

İsmail Hakkı tecvid, Farsça ve hüsn-i hat konusunda dergâh dışından hocalardan da istifade etti. Kurrâ Mehmed Efendi'den (v. 1134/1722) tecvid, diğer bazı hocalardan Farsça okudu. Hâfız'ın (v. 792/1390) *Divan*'ını, şerhleriyle beraber Sa'dî-i Şîrâzî'nin (v. 691/1292) *Bostân* ve *Gülîstân*'ını, Mevlânâ Câmî'nin (v. 898/1492) *Bahâristân*'ını, Şeyhülislâm İbn Kemâl'in (v. 940/1534) *Nigâristân*'ını, Mevlânâ'nın (v. 672/1273) *Mesnevî* ve *Fihî mâ fih*'ini, Hüseyin el-Kâşîfî'nin tefsirini, Zâhîr el-Fâryâbî'nin, Hakîm el-Enverî'nin, Kemâl el-Hucendî'nin, Mevlânâ Câmî'nin divanlarını, diğer manzûm ve mensûr eserleri mütâlaa etti.¹³ Meşhur hattat Hâfız Osman'dan (v. 1110/1698) da hat meşk etti.¹⁴

İsmail Hakkı, zâhîrî ilimlerle ilgili eğitimini tamamladıktan sonra bir gün şeyhi onu kendi odasına çağırır. Âdeti üzere onunla uzun süre latifeleştikten sonra: “*Senin diğer sûfler gibi halvet ve riyâza-ta ihtiyâcın yok. Çünkü diğerlerinin bunlarla elde ettiklerine, sen onlar olmadan ulaştın. Allah'a hamd olsun. Fakat zâhîrî ve mânevî bâzı faydaları sebebiyle doksan gün halvete girmene işaret olundu.*” dedi. İsmail Hakkı, şeyhinin tayin ettiği Zeyrek Câmî'nde halvete girdi. Gücü yettiği kadar gece-gündüz zikirle meşgul oldu. Halvet sırasında gördüğü mânevî durumuna ve dercesine işaret eden rüyaları şeyhine anlatmış ve *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinde açıklamış, şeyhinin rüyalarını tabir ettikten sonra kendisini “*Rüyâ bâline fazla itibar etme. Matlûbunun taayyün ve mutlak misâl âleminde bâsıl olması için çalış.*” diye uyardığını da kaydetmiştir.

İsmail Hakkı halvetin ardından dervişlerin yemeklerini pişirmek, zâviyeyi süpürmek, yemekten sonra kapları yıkamak ve sofrayı temizlemek gibi hizmetlerde bulundu. Şeyhinin emri ile zaman zaman onun yerine vaaz etti. İstanbul'da üç yıl süren bu çok yönlü eğitimin ardından şeyhinin halifesi sıfatıyla ve vâizlik göreviyle Üsküp'e gönderildi.¹⁵

İsmail Hakkı Üsküp'te

İsmail Hakkı İstanbul'dan gemiyle ayrılarak Karadeniz üzerinden önce memleketi Aydos'a uğradı. Babası Mustafa Efendi'yi ziyaret edip duasını aldıktan sonra yola devam etti. Rumelî'nin en büyük beldelelerinden, içinden nehirler akan, hoş bahçeleri ve lezzetli meyveleri olan bir yer olarak tanıttığı Üsküp'e 1 Rebiulâhîr 1086 (25 Haziran 1675) Cumartesi günü ulaştı. “*Dehâltü ene*” lafzı ile Üsküp'e varışı için tarih düşmüştür. O zaman yirmi üç yaşındaydı.

Beraberindeki üç derviş ile beldenin ribatlarından birine inen İsmail Hakkı, sonra Meddâh diye meşhur

¹¹ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/79-80; a.mlf., *Vesiletü'l-Merâm*, 10b-11a; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, 101.

¹² Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/182-183.

¹³ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/80-81.

¹⁴ Müstakimzâde, *Tuhfe-i Hattâtîn*, 126-127.

¹⁵ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/83-87.

olan caminin avlusundaki bir hücreye, kış gelince de mahalle içinde bir eve geçerek bahara kadar orada kaldı. Daha sonra kendisi için tamir edilen eski bir zâviyeye yerleşti. Daha sonra Hacı Kadın denilen zengin bir hanımın inşa ettirdiği ve pek çok mal vakfettiği yeni bir zâviyeye geçti. Üsküp'e vardıktan bir yıl sonra yirmi dört yaşında iken Şeyh Mustafa Uşşâkî'nin kızı ile evlendi.

Üsküp'e varışından itibaren sadece tasavvufî anlamda irşad ile meşgul olmayıp muhtelif camilerde vaaz ve nasihatte de bulundu. Çarşamba günleri Meddâh Camii'nde, Cuma günleri Muradiye Camii'nde, daha sonra Eski Câmi, Yahyâ Paşa, İshak Bey, İsa Bey, Mustafa Paşa camilerinde ve diğer camilerde vaazlar etti. Vaaz meclislerinde toplanan insanlar günden güne çoğaldı. Şeyhinin kendisini Üsküp'e gönderirken isteyenlere zâhiri ilimlerden de ders vermesine dair tavsiyesine uyarak çeşitli ilimlerden dersler verdi. Derslerini büyük bir topluluk takip ediyordu.

İsmail Hakkı Üsküp'te bazı yanlış ve gayr-i meşru davranışlarını gördüğü başta müftü, kadı, imam-hatip, hatta şeyh görünümündeki bazı ileri gelenleri karşısına aldı ve onları vaazlarında sert bir üslupla eleştirdi. Onlarla altı yıl kadar süren mücadelesi sırasında dövülmekle, sürülmekle, hatta ölümlle tehdit edildi. Bazı hâdiseleri bahane ederek onu mahkemeye verildi ve İstanbul'da bulunan şeyhine ve devlet ricaline şikâyet edildi. Bunun üzerine İstanbul'a giderek şeyhinin de işareti ile Şeyhülislâm Şeyhzâde Ali Efendi, Sadrâzam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve ardından Kazasker Beyâzizâde Ahmed Efendi ile görüştü. Daha sonra tarafların arasını bulma vazifesi yine şeyhi Osman Fazlı Efendi'ye havale edildi. Onun müdahalesiyle husumet ortadan kalkmış gibi görünse de karşı taraf yine İsmail Hakkı'yı Üsküp'ten sürdürmek için teşebbüslerini devam ettirdi. Üsküp müftüsünün hatırını gözeten şeyhülislâm da onlara meyletti. Şeyhi, İsmail Hakkı ile Üsküp ileri gelenleri arasındaki mücadelenin sonunun gelmeyeceğine kanaat getirmiş olmalı ki onu Köprülü'ye, Köprülü'deki halifesini de Üsküp'e tayin ederek bu ihtilafı sona erdirdi.¹⁶

İsmail Hakkı Köprülü'de

İstanbul'dan ayrılarak Üsküp'e varmadan doğrudan Köprülü'ye gitti. Daha önce hayır sahiplerinden birinin orada inşa ettirdiği ve kendisini dâvet ettiği zâviyeye yerleşmiş oldu (1092/1681). İsmail Hakkı'nın Üsküp'ten ayrılması dostlarını, özellikle öğrencilerini çok üzmüştür. İsmail Hakkı, bir fırsatını bulup şeyhini ziyaret ettikten kendisine de ayrılık ve vuslatın eşit olduğu bir hâl lütfedilene kadar aynı elemi duyduğunu söyler. Ancak Üsküp'ten ayrılmak istemeyen eşini pek teskin edemediği ve serzenişlerine mâni olamadığı anlaşılmaktadır.

İsmail Hakkı, Köprülü'de aylarca kendini ibadete ve riyâzata verdi, yemekten ve ısrarlarına rağmen halkın ziyafetlerinden uzak durdu. Köprülü'de on dört ay süren ikameti sırasında Taşköprizâde'nin (v. 963/1556) münazara ve mübahase âdâbına dair *Âdâbü'l-Bahs veya İlmü'l-Münâzara* adlı risâlesini şerh etti. 1103/1692'de yazdığı *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinde hazırladığı bu şerhin o zaman İstanbul, Bursa ve diğer yerlerde istifade edilen, muteber ve yaygın bir eser durumunda olduğunu belirtir.¹⁷

Köprülü'de bulunduğu sırada Köprülü, İştib, Ustrumca, Karatova ve etrafta bulunan kasabaların sakinleri ve kadıları tarafından İsmail Hakkı'nın müftü olmasına dair talepler şeyhine iletilmiş, fakat o "*Müftü takvâ ehli olur, fakat takvâ ehli müftü olmaz.*"¹⁸, "*Şeybler müftü olmazlar.*"¹⁹ diyerek bu talepleri reddetmiştir (Rebiulevvel 1093/Mart 1682).²⁰

5. İsmail Hakkı Ustrumca'da

İsmail Hakkı Ustrumca halkının talebi ve şeyhinin de muvafakati ile Köprülü'deki zâviyenin meşihat, hitâbet ve imâmet hizmetlerini şeyhinin gönderdiği Ali Efendi isimli halifesine devrederek Ustrumca'ya taşındı (1093/1682).²¹ Ustrumca halkından birçok kimse İsmail Hakkı'nın taşınmasına yardımcı

¹⁶ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/87-93.

¹⁷ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/93-94, 97.

¹⁸ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/94-95.

¹⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Hasekiyye*, 240b; a.mlf., *Kitâbü'n-Netice*, 264.

²⁰ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/95; a.mlf., *Mektûbât-ı At pazari*, 5a-b.

²¹ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/93; a.mlf., *Mektûbât-ı At pazari*, 5b-6a.

oldular. Onu hep birlikte karşıladıktan sonra ailesiyle beraber sulehâya tahsis edilen bir meşrutaya indirdiler. Meşrutanın içini, dışını tamir ettiler ve bazı ilâveler yaptılar. Geçimi için iki sene yetecek her türlü ihtiyacını karşıladılar. Elbiseler, halı-kilim hediye ettiler ve pek çok vazife tayin ettiler.

İsmail Hakkı, Ustrumca'da da tekke hizmetlerinin yanında vaaz u nasihat ve ders vermekle meşgul oldu. Köprülü'de yarıya yakınına hazırladığı Lütfullah en-Nesefî'nin *el-Fıkhü'l-Keydânî* adlı eserinin şerhini orada tamamladı. Otuz ay kaldığı Ustrumca'da hâlâ Üsküp'e dönme arzusu içinde olan eşinin şikâyetlerinden başka sıkıntı görmemiştir. İsmail Hakkı, hayatta aile ile müptela olmaktan daha şiddetli bir şey görmediğini, onlarla müptela olmasının kendisine diğer sıkıntıları unutturduğunu söyler.²²

Bir ara İstanbul'a göçmeyi düşündü ve şeyhi Osman Fazlî Efendi'ye bir mektup göndererek bu hususta iznini talep etti. Daha önceden onu İstanbul'a yerleştirmek gibi bir düşüncesi olan şeyhi ona müsait olduğu zamanda gelebileceğine dair bir not gönderdi (Zilhicce 1094/Kasım-Aralık 1683). Ancak İsmail Hakkı, pek çok engel yüzünden İstanbul'a göçemedi. Özellikle eşinin şiddetle karşı çıkması da bu konuda etkili olmuştur.²³

Şeyhini Edirne'de Ziyareti ve Bursa'ya Halife Tayin Edilmesi

İsmail Hakkı, Ustrumca'da ikametinin otuzuncu ayında şeyhi tarafından gönderilen bir mektupla Edirne'ye çağırıldı (1095 Cemaziyelâhir başı/1684 Mayıs ortaları). Şeyhi o zaman Sultan IV. Mehmed'in (Avcı) talebi ile vaaz ve nasihatlerde bulunmak üzere Edirne'de bulunuyordu.

Edirne'ye vardktan bir müddet sonra, şeyhine Bursa halifesi Amasyalı Sun'ullah Efendi'nin vefat ettiği ve yerine başka bir halife istendiğine dair bir mektup ulaştı. Şeyhi İsmail Hakkı'ya onu Bursa'ya halife olarak gönderme arzusunu izhar etti. O bu teklifi kabul etmekle birlikte Üsküp'ten başka bir yere gitmek istemeyen hanımıyla istişare etmek ve onu da ikna etmek üzere şeyhinin izniyle Ustrumca'ya döndü. Hanımını ikna edemeyince şeyhine bir mektup göndererek özrünü beyan etti.²⁴

1096 yılının Safer ayı sonlarında (Ocak 1685) şeyhinden kendisinin Bursa'ya gitmesine dair bir mektup ulaştı. Gördüğü bazı rüya ve işaretler de buna delâlet ediyordu. Şeyhinin mektubunu aldıktan sonra kesin olarak Bursa'ya gitmeye karar veren İsmail Hakkı, hanımını kendisiyle gelmek ya da boşanmak arasında serbest bıraktı. Hanımı onu Bursa'ya gitmekten hiçbir şeyin alıkoymayacağını anlayınca istemese de onunla gitmeyi kabul etmek zorunda kaldı.²⁵

Kış soğukları nedeniyle ailesini Ustrumca'da bırakan İsmail Hakkı halkın kendisini çok sevdiğini, pek kolay bırakmayacaklarını bildiği için, Bursa'ya gideceğini söylemeden, şeyhini ziyarete gidiyor gibi yola çıktı. Şiddetli kış şartlarında güçlüklerle Edirne'ye ulaştı ve şeyhi tarafından memnuniyetle karşılandı. Şeyhi, onun için kendi evinde özel bir yer ayırdı. Üç ay kadar Edirne'de kalan İsmail Hakkı, şeyhinin özel ve genel sohbetlerinde bulundu ve kendisinden *Fusûsu'l-Hikem* okudu.²⁶ Bu eseri okurken, uygun olmayan kişilerin duymasını engellemek için şeyhinin emriyle kapıyı kapatırdı. Osman Fazlî Efendi ona zamanındaki çoğu insanda, hatta sûfilerde bile bu ilme istidat bulunmadığı kanaatinde olduğundan bu hususları herkese açmadığını; yakınının ve imanının kemâli, kalbinin itmi'nânı sebebiyle ancak ona ifşâ ettiğini söylemiştir.²⁷

İsmail Hakkı, şeyhiyle bazı tasavvufî konularda istişareler ve sohbetler de gerçekleştirdi. Bu konuşmalardan gizlenmesini gerekli gördükleri dışındakileri *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinin bir bölümünde toplamıştır. Burada tevhid, varlık, merâtib-i vücûd, ma'rifetullah, cem'-fark, telvîn, şeriat-hakikat, rüya tabiri, nefsin mertebeleri, sülûk gibi konular üzerinde durulduğu görülmektedir.²⁸

²² Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/93-94.

²³ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/94; a.mlf., *Mektûbât-ı Atpazari*, 6b.

²⁴ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/95-96.

²⁵ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/96-100; a.mlf., *Mektûbât-ı Atpazari*, 8a.

²⁶ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/101, 110; ayrıca bk., *Tamâmü'l-Feyz*, 1/220 (Burada Cemâziyelevvel 1096/Nisan 1685 tarihi de zikredilmektedir.)

²⁷ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/200.

²⁸ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/110-132.

Osman Fazlî Efendi, Edirne'de Sultan IV. Mehmed'in tayiniyle Pazartesi ve Cuma geceleri saraya, bazen de padişahın Cuma namazı kılacağı camiye vaaz etmek üzere çağrılırdı. Saraya müridinden bir bölümlüyle gider, şeyhinin vaazından sonra müridler tevhid zikrî yapılar ve ardından okunan aşr-ı şerifle meclis tamamlanırdı. İsmail Hakkı da Edirne'de bulunduğu sırada bu meclislere iştirak etmiştir. Şeyhiyle birlikte saraya gidişini, sarayı, şeyhinin saraydaki vaazlarını, sultanın ve saray halkının bu meclisleri nasıl takip ettiklerini ayrıntılı olarak *Tamâmü'l-Feyz* adlı eserinde anlatır.²⁹

İsmail Hakkı, ilkbahar gelip havalar ısınınca Ustrumca'ya haber gönderip ailesini Bursa'ya gitmek üzere Edirne'ye getirtti. Birkaç gün sonra şeyhi onlar için uzun uzun dua etti ve Bursa'ya gitmek üzere yola çıktılar. Önce Tekirdağ'a, oradan gemiyle iki gün iki gecede Mudanya'ya vardılar. 8 Cemâziyelâhir 1096 (12 Mayıs 1685) Cumartesi günü Bursa'ya ulaştılar.³⁰

İsmail Hakkı Bursa'da

İsmail Hakkı Bursa'ya vardığı ilk zamanlarda ev temini ve geçim konusunda sıkıntılar çekti. Çocuklarının geçimi için ev eşyasını, bazı kitaplarını, hatta tesbihini bile satmak zorunda kaldı. Ailesi ve beraberinde bulunan müridlerden toplam dokuz kişinin geçimi onun üzerindeydi. İki yıl süreyle riyâzat ve mücâhadesini artırdı, yerin altında karanlık bir hücrede kendini ibadete verdi.³¹

Bursa'da da şeyhinin tavsiyesine uygun olarak vaaz ve nasihat hizmetine devam etti. Şaban 1096 tarihinde (Temmuz 1685) Ulucami'deki vaazlarında Kur'an'ı başından başlayarak tefsir etmeye, bir taraftan da "*Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an*" adını verdiği meşhur tefsirini kaleme almaya başladı.³²

İsmail Hakkı Bursa'ya halife tayin edildikten sonra yaklaşık birer yıl arayla beş defa şeyhi Osman Fazlî Efendi'yi İstanbul'da ziyaret etti.³³ Şeyhini son olarak vefatına yakın bir zamanda sürgüne gönderildiği Kıbrıs'a giderek Mağusa'da ziyaret etti. Beş aydan fazla süren bu seferin gidişi ve dönüşü oldukça zor ve tehlikeli şartlarda gerçekleşti. Beraberindekilerle 7 Rebîulevvel 1102 (9 Aralık 1690) Cumartesi günü Bursa'dan yola çıktı. Sandıklı, Antalya, Alaiye (Alanya), Anamur yolunu takip etti. Anamur'dan gemiyle Kıbrıs'ta Vasilya (Karşıyaka) sahiline çıkabildi. Oradan Lefkoşa'ya, ardından Mağusa'ya vardı. Şeyhinin yanında on yedi gün kaldı. Bu ziyareti sırasında şeyhi onu kendi yerine şeyh olarak tayin etti. 16 Cemâziyelâhir 1102 (17 Mart 1691) Cumartesi günü Mağusa'dan yola çıktı. Lefkoşa'ya, sonra Girne'ye vardı. Bindığı gemi Gilyendire sahiline bir-iki mil yaklaştığında karşıdan esen şiddetli rüzgâr onları tekrar Kıbrıs'a Lefke yakınlarında ıssız bir sahile sürükledi. Burada bir hafta kadar kaldıktan sonra yine dağlar gibi dalgalar arasında güçlüklerle Anamur yakınlarında bir yere çıkabildiler. İsmail Hakkı Larende (Karaman), Konya, Akşehir, Seyyidgazi, Söğüt, İznik yolunu takip ederek önce İstanbul'a vardı. Şeyhinin kavli ve fiili emanetlerini yerine getirdikten sonra 19 Şaban 1102 (Mayıs 1691) Cuma günü Bursa'ya ulaştı.³⁴ İsmail Hakkı bütün bu ziyaretleri sırasında şeyhinin genel ve özel sohbetlerinde notlar tutmuş, bunları Arapçaya çevirerek *Tamâmü'l-Feyz fî Bâbi'r-Ricâl* isimli eserinin sonunda toplamıştır. İsmail Hakkı'nın Kıbrıs ziyaretinden altı ay sonra 17 Zilhicce 1102 (11 Eylül 1691) Salı günü şeyhi Osman Fazlî Efendi Mağosa'da vefat etmiştir.³⁵ Kabri tarihi Mağusa kalesi dışında olup Kıbrıs'ta Kutup Osman Efendi Türbesi olarak bilinmektedir.

İsmail Hakkı Sultan II. Mustafa zamanında Sadrazam Elmas Mehmed Paşa'nın davetiyle askere vaaz ve nasihat etmek üzere 1107 ve 1108 (1695 ve 1696) yıllarında³⁶ I. ve II. Avusturya (Nemçe) seferlerine

²⁹ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 1/219-220.

³⁰ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/101.

³¹ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/101-103.

³² Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/107-109. *Rûhu'l-Beyân* hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Ali Namı, "Rûhu'l-Beyân" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/211-213; a.mlf., "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân fî Tefsiri'l-Kur'an Adlı Tefsiri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (TALİD)* 9/18 (2011), 365-385.

³³ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/133-193.

³⁴ İsmail Hakkı'nın Kıbrıs ziyaretinin ayrıntıları için bkz. Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/10-36; Ali Namı, *İsmail Hakkı Bursevî*, 63-70; a.mlf., "At pazârı Osman Fazlî Efendi (Kutup Osman)'nin Kıbrıs'a Sürgün Edilmesi ve Müridi İsmail Hakkı Bursevî'nin Kıbrıs Ziyareti", *Osmanlı Döneminde Kıbrıs Sempozyumu*, (2015: Lefkoşa), ed. Mehmet Mahfuz Söylemez vd. (İstanbul: Bağcılar Belediyesi Yayınları, 2016), 98-110.

³⁵ Bursevî, *Tamâmü'l-Feyz*, 2/37, 40, 53; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 17), 55a (kenarda).

³⁶ Bursevî, *Vâridat-ı Hakkıyye*, 229b; a.mlf., *Şerhu'l-Erbaine Hadîsen*, 306.

katıldı. İsmail Hakkı sefer sırasında bazı vaazlarını sultanın da dinlediğini belirtir.³⁷ İki senesine iştirak ettiği Nemçe seferleri sırasında vücudu yara-bere içinde kalmış, beş-on sene kadar bu yaraların elem ve mihneti devam etmiştir.³⁸

İlk haccını 1111 (1700)'de eda etti. Gidişi ve dönüşü on beş aya yakın süren bu hac seferinin³⁹ elli gününü Medine'de, beş ay on gününü Mekke'de geçirdi.⁴⁰ Hac dönüşü Medine ile Tebuk arasında bir yer olan Ulâ yakınlarında bedevî eşkiya hacılara saldırmış, mallarını yağma etmiş, çoğu helâk olmuş, bir kısmı perişan bir vaziyette Şam'a zorlukla ulaşabilmiştir. İsmail Hakkı da bu hâdise sırasında *Esrârü'l-Hac* gibi bazı değerli kitaplarını, kıymetli eşyasını ve bütün malını kaybetti. Birçok eserinde Hızır (a.s.)'ın yardımıyla canını zor kurtardığını anlatır.⁴¹ Bu hac seferi ve Haremeyn'de bulunduğu sırada nâil olduğu vâridatından ve mânevî hallerden bir bölümüne daha sonra yazdığı *Vâridat-ı Hakkıyye* başta olmak üzere diğer bazı eserlerinde yer vermiştir.

İsmail Hakkı *Rûhu'l-Beyân* adlı meşhur tefsirinin yazımını ve Ulucami'de vaazlarında takririni -kendi ifadesiyle- vahiy müddeti olan yirmi üç yıla yakın bir zamanda tamamladı. Bu esnada iki defa gazâyâ katılması, ilk hac seferi, mürşidini beş kez İstanbul'da ve son olarak da Kıbrıs'ta ziyareti dolayısıyla Bursa dışında geçirdiği yaklaşık altı yılı bulan fâsılalar *Rûhu'l-Beyân*'ın telifinin ve vaaz olarak takririnin de inkıtaa uğradığı anlamına gelmektedir. Ayrıca *Rûhu'l-Beyân*'ı telif ederken vaktinin tamamını bu esere hasretmemiş, bir taraftan da *Tamâmü'l-Feyz*, *Ferahu'r-Rûh* (*Şerbu'l-Muhammediyye*), *Rûhu'l-Mesnevî*, *Vâridat-ı Hakkıyye* gibi hacimli eserlerini ve birçok risâlesini de kaleme almıştır.⁴²

Tefsirin tamamlanması yaklaşık İsmail Hakkı teberrek için pîri Üftâde'nin Bursa'da bulunan makamlarını dolaşmış, her makam birer sure nakli ve zikrullah ile ihya edilip toplanan büyük cemaatler ile dualar ve senalarda bulunulmuştur. Bursevî'nin verdiği bilgiye göre bu makamlar Üftâde'nin halvete girdiği Ali Paşa-yı Atık Câmii, i'tikâf eylediği Kaygan Câmii, cuma kıldığı Umur Bey Mahallesi Câmii ve Doğan Bey Mahallesinde bilinen bir evdir.⁴³

Rûhu'l-Beyân'ın yazılması 14 Cemâziyelevvel 1117 (3 Eylül 1705) Perşembe günü,⁴⁴ vaaz olarak takriri ise aynı ayın son Perşembe günü (28 Cemâziyelevvel 1117/17 Eylül 1705) Ulucami'de tamamlanmıştır. Tefsirin hatim meclisine sayılamayacak kadar büyük bir cemaat iştirak etmiştir. İsmail Hakkı'nın beyanına göre Bursa'nın fethinden beri böyle bir cemiyet olmadığı ve benzerinin işitilmediği hususunda ittifak edilmiştir. Cemiyete katılanlar Bursa halkıyla sınırlı olmayıp etraftan hatmin olacağını bir-iki hafta, hatta bir-iki ay önceden işitenler de toplanıp dolup taşmış, caminin dışı içinde bulunanların birkaç katı cemaatle çevrelenmiştir. Kadınlar da erkekler kadar bu merasime ilgi göstermiştir. Hatim sırasında kalpler etkilenmiş, gözler yaşarmış, hatta ileri gelenlerden ve sıradan halktan katı kalpli olarak tanınanlar bile kendilerini tutamayıp gözyaşlarını salıvermişlerdir.⁴⁵

1118 (1706) yılı başlarında anne-babasının kabirlerini ziyaret ve sıla-i rahim için doğum yeri olan Aydos'a gitti.⁴⁶ Giderken Üsküdar ve İstanbul'a da uğradı.⁴⁷

İkinci haccı için 23 Muharrem 1122 tarihinde (24 Mart 1710) Bursa'dan İstanbul'a hareket etti.⁴⁸ Elli gün kadar kaldığı İstanbul'da başta Sadrazam Çorlulu Ali Paşa olmak üzere muhtelif çevrelerle görüş-

³⁷ Bursevî, *Vâridat-ı Hakkıyye*, 229b; a.mlf., *Ferahu'r-Rûh* (*Şerbu'l-Muhammediyye*), 2/554; a.mlf., *Min Vâridati'l-Fakir eş-Şeyh İsmail Hakkı*, 129a.

³⁸ Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, 916.

³⁹ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 23), 42a varak kenarında.

⁴⁰ Bursevî, *Vâridat-ı Hakkıyye*, 114b.

⁴¹ Örnek olarak bk., Bursevî, *Vâridat-ı Hakkıyye*, 123a, 175a, 189b, 201b; a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, 46a; a.mlf., *Kitâbü'ş-Şecv*, 12a-b; a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye*, 12a; 13a-b; 43b; a.mlf., *Tuhfe-i Hasekiyye*, 123b; a.mlf., *Kitâbü'l-Mir'ât*, 234b; a.mlf., *Kitâbü'n-Netice*, 275.

⁴² Bk., Bursevî, *Min Vâridati'l-Fakir İsmail Hakkı*, 127b-128a.

⁴³ Bursevî, *Kitâbü'ş-Silsile*, 80.

⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 27), 101b; a.mlf., *Rûhu'l-Beyân*, 10/552; a.mlf., *Min Vâridati'l-Fakir İsmail Hakkı*, 127b.

⁴⁵ Bursevî, *Min Vâridati'l-Fakir İsmail Hakkı*, 128b.

⁴⁶ Bursevî, *Kitâbü'ş-Şecv*, 3b; *Kitâbü'l-Mir'ât*, 225b.

⁴⁷ Bursevî, *Mecmûa-i Hakkı* (İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Şevket Rado, 73), 3b, 4a.

⁴⁸ Bursevî, *Mecmûa* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 3507), 1b.

tü.⁴⁹ İstanbul'dan gemiyle hareket edip Sakız, İstanköy ve Rodos adalarına uğradıktan sonra İskenderiye'ye, oradan da Kahire'ye ulaştı. İki aydan fazla kaldığı Mısır'da ulemâ, tasavvuf erbabı ve diğer mehterlerle irtibat kurdu. Bazılarına risâleler yazıp hediye etti ve icâzetnâmeler verdi. Mısır'dan yine deniz yoluyla Râbiğ'a ve oradan Mekke'ye ulaştı.⁵⁰ Hac dönüşü tekrar uğradığı İstanbul'da iki buçuk ay kaldı ve oradan Bursa'ya döndü. On yedi ay kadar süren⁵¹ bu hac seferiyle ilgili ayrıntılı bilgilere, özellikle Haremeyn'de nail olduğu mânevî ve rûhânî hallere o dönemde yazdığı bazı mecmualarında ve diğer bazı eserlerinde rastlanmaktadır.⁵²

Tekirdağ, Şam ve Üsküdar'da İkameti

İsmail Hakkı ilâhî bir işaret üzerine⁵³ Cemâziyelâhîr 1126 tarihinde (Haziran 1714) Bursa'dan Tekirdağ'a (Dâğ-ı Tekûrî, Rodosçuk) gitti.⁵⁴ Üç sene orada kaldıktan⁵⁵ sonra Bursa'ya döndü. Tekirdağ'da da kendisiyle birlikte olan halifesi Mehmed Hikmetî Efendi'yi Bursa'da yerine vekil bıraktıktan⁵⁶ sonra ailesi ile Şam'a gitmek üzere 25 Receb 1129 (5 Temmuz 1717) Pazartesi günü yola çıktı ve elli gün sonra oraya ulaştı.⁵⁷ İsmail Hakkı Şam'a gitmesini İbnü'l-Arabî'ye olan bağlılığının yanında bu hususla ilgili pek çok vâridatına ve mânevî işaretlere bağlar.⁵⁸

Receb Paşa'nın Şam'a vali olarak varması (1130/1718) münasebetiyle İsmail Hakkı bir manzume yazdı ve tarihler düştü. Receb Paşa, onun ilminden istifade etmeye ve bazı eserlerini incelemeye râğbet gösterince esmâ-i hüsnâdan on iki ismi şerh ettiği eserine *Tuhfe-i Recebiyye* adını vererek ona hediye etti.⁵⁹ Şam valisi Receb Paşa, Şam müftüsü ve şehrin ileri gelenleri ona râğbet gösterdiler, kendisine ev aldılar ve geçimini temin ettiler.⁶⁰ Kendisine emîrû'l-haclık vazifesi de verilen Receb Paşa ile Şam'ın ileri gelenleri "*Bize ulemâ-i Rûm'dan müftî gerekir.*" diye ittifak ederek İsmail Hakkı'yı müftü olarak tayine karar verdiler. O gece İsmail Hakkı şeyhinin "*Şeyhler, müftî olmazlar.*" sözünü hatırlayınca "*Bütün dünyaya mâlik olacağımı bilsem kabul etmek ihtimâlim yoktur.*" diyerek bu teklifi geri çevirdi.⁶¹ Şam'da eşraf, ulemâ ve tasavvufi çevrelerle irtibat kurya, bazıları için muhtelif vesilelerle şiirler yazdı ve tarihler düştü.⁶² Şam'daki faaliyetlerinden birisi de tefsir dersleri vermesidir.⁶³

İsmail Hakkı Anadolu ve Rumeli'deki müridleriyle irtibatını devam ettirerek mektuplar gönderdi.⁶⁴ Şam'da kaldığı üç sene içerisinde on kadar kitap ve risâle yazarak bazılarına Anadolu ve Rumeli'deki dostlarına ve müridânına da ulaştırdı.⁶⁵ İsmail Hakkı'nın Şam'da yazdığı eserler arasında Şerhu *Nuhbeti'l-Fiker*, *Kitâbü'l-Mir'ât li-Hakâiku Bâzî'l-Ebâdis ve'l-Ayât*,⁶⁶ *Kitâbü'l-Hitâb, el-Vâridat*,⁶⁷ *Mecmûa*,⁶⁸ *Kitâbü'd-Düeri'l-İrfâniyye*, *Mecmûatü'l-Fevâid ve'l-Vâridat*, *Hakâiku'l-Hurûf*, *Tuhfe-i Recebiyye*, *Kitâbü'n-Necât* zikredilebilir.

İsmail Hakkı yine bir takım mânevî işaretlerle⁶⁹ Üsküdar'a gitmek üzere Şam'dan ayrılarak elli beş gün sonra 1132 yılı Şâban ayının son günü (6 Temmuz 1720) oraya ulaştı. Üsküdar'da ev alma konusunda Nevşehirli

⁴⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 77b-78a.

⁵⁰ Bursevî, *Mecmûa* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 3507), 1b, 7b, 10b, 18b, 133b.

⁵¹ Bursevî, *Mecmûatü'l-Hutab ve'l-Vâridat*, 115a-116a, 117b.

⁵² Örnek olarak bkz. Bursevî, *Mecmûa* (İstanbul: Beyazıt Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 3507).

⁵³ Bursevî, *Ta'lika alâ Evâilî Tefsiri'l-Beyzâvî*, 33a.

⁵⁴ Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 291b.

⁵⁵ Bursevî, *Vâridat* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi, 165), 57b.

⁵⁶ Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 105b; a.mlf., *Kitâbü'd-Düeri'l-İrfâniyye* (*Vâridat* adıyla kayıtlı) (İstanbul: İBB Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, 881), 60b.

⁵⁷ Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 288a-b.

⁵⁸ Bursevî, *Vâridat-ı Hakkîyye*, 264b; a.mlf., *Kitâbü'l-Mir'ât*, 108a, 111a, 288b; a.mlf., *Tuhfe-i Recebiyye*, 1b.

⁵⁹ Bursevî, *Tuhfe-i Recebiyye*, 2a-b.

⁶⁰ Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 92b.

⁶¹ Bursevî, *Tuhfe-i Hasekiyye*, 240b.

⁶² Örnek olarak bk., Bursevî, *Mecmûa* (Ankara: Millet Kütüphanesi, Şer'iye, 1182), 73a; a.mlf., *Mecmûatü'l-Fevâid ve'l-Vâridat*, 131a, 152a; a.mlf., *Kitâbü'l-Mir'ât*, 115a.

⁶³ Bursevî, *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, 112a.

⁶⁴ Örnek bir mektup için bk., Bursevî, *Mecmûatü'l-Fevâid ve'l-Vâridat*, 177b-178a.

⁶⁵ Bursevî, *Tuhfe-i İsmâtiyye*, 3.

⁶⁶ 1125 (1713)'te Bursa'da başladığı bu eseri Şam'da tamamlamıştır. bk., Bursevî, *Kitâbü'l-Mir'ât*, 1b, 182a.

⁶⁷ Bursa İncebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 66-67.

⁶⁸ İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 9793.

⁶⁹ Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, 104.

Damat İbrahim Paşa ona yardım etti ve başka ihsanlarda bulundu.⁷⁰

Üsküdar'da bulunduğu sırada mensubu olduğu Celvetiyye tarikatının kurucusu Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin mânevîyatından istifade etmeye çalışmış, sık sık türbesini ziyaret etmiş ve bu ziyaretler esnasında pek çok rûhânî ve mânevî haller zuhur etmiştir. Bunları Üsküdar'da kaleme aldığı muhtelif eserlerde görmek mümkündür.⁷¹ Yine Üsküdar'da iken bir gece Hazret-i Hüdâyî ve Hazret-i Üftâde temessül ederek gelip İsmail Hakkî'nin yanına oturmuşlar ve Hazret-i Üftâde -Bursevî'nin kendi ifadeleriyle- *kemâl-i neşât ve inbisât ile muâmele edip* "Üftâde Üftâde, Hüdâyî Hüdâyî diye âhir sen de onlara erdin." buyurmuştur.⁷² İsmail Hakkî, Üftâde'nin bu sözünü izah sadedinde *'halk inkâr etse bile isti' dâd-ı âlem bâki ve kudret-i ilâhiyye acz şâibesiden uzak olduğundan her asrın bir Üftâde'si ve bir Hüdâyî'si olduğunu'* söyleyerek zamanında onların makamında kendisinin bulunduğunu ima eder.⁷³

Üsküdar'da telif hayatı oldukça verimli geçmiştir. Kendisi Üsküdar'da üç senede otuz kitap telif ettiğini, etrafa uzun mektuplar yazdığını ve nice yazılarını da beyaza çektiğini söyler.⁷⁴ Yazdığı eserlerden önemli bir bölümü başkalarına ithaf ettiği eserlerdir. Üsküdar'da kaleme aldığını tespit ettiğimiz başlıca eserleri şunlardır: *Risâletü'l-Hazarât, Tuhfe-i İsmailiyye, Kitâb-ı Kebîr, Tuhfe-i Halîliyye, Tuhfe-i Atâiyye, Kitâbü'z-Zikrî ve Şeref, Kitâbü's-Sülûk, Tuhfe-i Vesîmiyye (Şerh-i Ebyât-ı Füsûs), Tuhfe-i Babriyye, Risâle-i Hüseyiniyye, Kitâbü'l-Hakkî's-Sarîb ve'l-Keşî's-Sahîb, Kitâbü Huccetü'l-Bâliğa, Kitâbü Nakdi'l-Hâl, Tuhfe-i Hasakiyye, Kitâbü Zübdetü'l-Makâl, Tuhfe-i Ömeriyye, Şerh-i Esmâ-i Seb'â, Kenz-i Mahfî, Vesiletü'l-Merâm, Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî, Kitâbü Müzîlî'l-Ahzân.*

Üsküdar'da Eminzâde Hacı Ahmed Ağa tarafından inşa ettirilen Ahmediye Câmisinde cuma vâizliği yaptı. Buradaki vaazlarında cemaat içinde istidatlı kimseler olduğunu düşünerek tasavvufî anlamda tevhidin (vahdet-i vücûd) inceliklerinden de bahsediyordu. Ancak bazı sözleri yanlış anlaşılmış olmalı ki "Lâ ilâhe illâ ene" dediği iddiasıyla Şeyhülislâm Abdullah Efendi (v. 1156/1743) tarafından Damat İbrahim Paşa'ya sunulan bir arz ile sürgün edilmesi istendi.⁷⁵ Lehine pek çok kimsenin şahitlik etmesiyle şikâyet boşa çıkmış olsa da İsmail Hakkî "a'dâ arasında olmayı isrâf-ı ömr gibi bir nesne (düşmanlar arasında yaşamayı ömür israfı gibi bir şey)" gördüğünden 1135 yılı Rebîulevvel ayı sonlarında (Ocak 1723) Üsküdar'dan ayrılıp Bursa'ya gitti.⁷⁶

Bursa'da Son Yılları ve Vefatı

Bursa'ya varınca kitaplarını tekkesine vakfetti, ev eşyasını vârislerine dağıttı. Elinde bulunan maddî imkânları tekkesinin yenilenmesi, "Câmi-i Muhammedi" adını verdiği ve Hz. Peygamber'in ruhuna hediye ettiği câminin inşası için sarf etti (1135/1723).⁷⁷ Bursa'da ömrünün son yıllarını irşad, eser telifi ve muhtelif câmilerde vaazlar vererek geçirdi. Bu dönemde yazdığı veya tamamladığı eserlerden bazıları şunlardır: *Kitâbü Hayâtü'l-Bâl, Kitâbü İzzî'l-Âdemî Şerh-i Pend-i Attâr, Kitâbü'n-Netice, Şerhu'l-Erbaine Hadîsen, Kitâbü's-Silsile, Şerhu'l-Usûlî'l-Aşere, Şerhun ale'l-Cüz'î'l-Ahîr li'l-Kâdî, Risâle-i Nefesi'r-Rahmân.*

İsmail Hakkî hicrî tarihe göre yetmiş beş yaşında⁷⁸ 9 Zilkade 1137 (20 Temmuz 1725) Perşembe günü öğleye doğru vefat etti.⁷⁹

İsmail Hakkî, vefatından sonra Şair Bâkî Efendi'ye rüyasında bir manzumesinin sonundaki "*Kebş-i rûhum Hakk'a kurbân eyledim*" mısraı ile önceden vefatına işaret ettiğini bildirmiş, hesap edildiğinde

⁷⁰ Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41), 49b, 54b, 55a, 60a, 60b, 68b.

⁷¹ Örnekle olarak bk., Bursevî, *Mecmûa-i Hakkî* (Bursa, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 41), 61b, 70a; a.mlf., *Kenz-i Mahfî*, 50; a.mlf., *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, 113b; a.mlf., *Kitâbü Müzîlî'l-Ahzân*, 2a; a.mlf., *Tuhfe-i Atâiyye*, 52a.

⁷² Bursevî, *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, 208b; a.mlf., *Kitâbü's-Silsile*, 105.

⁷³ Bursevî, *Müteferrikât-ı Şeyh Hakkî*, 209a.

⁷⁴ Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, 104.

⁷⁵ Bursevî, *Mecmûa* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161), 52a.

⁷⁶ Bursevî, *Kitâbü'n-Netice*, 918, 922.

⁷⁷ Bursevî, *Kitâbü Hayâtü'l-Bâl*, 25b, 155b, 159a-b, 161a; a.mlf., *Mecmûa* (Bursa: Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi, Genel, 161), 50a-b; a.mlf., *Kitâbü'n-Netice*, 7.

⁷⁸ Bursevî, *Kitâbü's-Silsile*, 107.

⁷⁹ Bursevî, *Risâletü'l-Hazarât*, 166b (Oğlu Bahâeddîn Efendi'nin notu); Mehmed Hikmetî, *Mecmua* (İstanbul: Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, Hüdâi Efendi, 1797), 115a.

vefat tarihine tevafuk ettiği görülmüştür.⁸⁰ Mehmed Şemseddin Efendi tarafından İsmail Hakkı'nın *Kitâbü Nakdi'l-Hâl* isimli eserinde yer alan bir şiirinin sonunda⁸¹ vefat tarihine işaret ettiği fark edilerek kerametlerinden sayılmış ve şiirin tamamı bir taşla hakke edilerek mezarına asılmıştır.⁸² Söz konusu şiirin son beyti şu şekildedir:

*Âteş-i tevhîdi ber kim yakıtı kânûn-i dile
Hakkıyâ envâr-ı Hakk ile pür oldu merkadi*

Kabri Bursa Tuzpazarı'nda inşa ettirdiği camiin kible tarafındadır. Kabrin bulunduğu hazîrede bazı yakınlarının ve müntesiplerinin mezarları da yer almaktadır. 1900 yılında Bursa Vilâyet Meclisi azasından Hacı Ali Paşa başkanlığında kurulan bir heyet tarafından devrin valisi Halil Paşa himâyesinde İsmail Hakkı'nın tekkesi ve kabri tamir ettirilmiş ve yenilenmiştir. Mermerden mezar taşı konarak üstü demir parmaklıklarla kapatılmıştır.⁸³

İsmail Hakkı'nın vefatı için düşünülen tarihlerden bazıları şöyledir:

Bâkizâde Hâdi Efendi:

*Tahrîr etdim Hâdiyâ târîh-i sâl-i ribletin
Hak Hak dedi azm eyledi Hakkî Efendi cennete (1137)*

Eğercizâde Hâtîfî Hasan Efendi:

*Fevtinin târîhidir Hâtîf burûf-i dâğdâr
Şeyh İsmâîl Hakkî âzim-i dergâh-ı Hak (1137)*

İsmail Hakkı'nın vefât târihine "*Pîr Hakkî şâd bâdâ Fâtîha*" (1137) terkibi de işaret eder.⁸⁴

Hayatı boyunca en az beş defa evlenen İsmail Hakkı'nın yirmi kadar çocuğu olmuş, çocuklarının çoğu küçük yaşta vefat etmiştir. Kendisinden sonra hayatta kalan iki oğlundan Bahâeddin Mehmed tahsilini ve sülûkunu babasından tamamlamıştır. Babasının vefatından sonra Bursa'da bir yıl kadar yerine postnişin olmuş ve 1138 (1726)'de genç yaşta vefat etmiştir.⁸⁵

Celvetiyye tarikatına mensup olan İsmail Hakkı'nın meşhur halifeleri arasında Osman Vahdeti Efendi (v. 1135/1713), İshak Efendi (v. 1150/1737), Süleyman Zâtî Efendi (v. 1151/1738), Abdurrahmân Efendi (v. 1164/1751), Mehmed Hikmetî Efendi (v. 1165/1752), Derûnizâde Mehmed Hulusî Efendi (v. 1167/1754), Ahaveyn Efendi (v. 1176/1762), Ahmed Pertevî Efendi (v. 1182/1768), Yahyâ Efendi, Hasköylü Abdullah Efendi, Radovişli Ali Efendi, Sünnetî Efendi ve İçelli AbdulAziz Efendi gibi isimler sayılabilir.⁸⁶ Oğlu Mehmed Bahâüddin Efendi'den sonra nesli devam etmediği için Bursa'da inşa ettirdiği dergâha -vekâleten şeyh olanlar dışında- Mehmed Hikmetî Efendi'nin soyundan gelenler postnişin olmuşlardır.⁸⁷

⁸⁰ Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi*, 178-179.

⁸¹ Bursevi, *Kitâbü Nakdi'l-Hâl*, 234a.

⁸² Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi*, 179.

⁸³ Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, 3/45; a.mlf., *Kemâlnâme-i Hakkî*, 22.

⁸⁴ İsmail Hakkı'nın vefatına düşünülen tarihler için bk., Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi*, 180-181 Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, 3/45; a.mlf., *Kemâlnâme-i Hakkî*, 23-24.

⁸⁵ Namlı, *İsmail Hakkı Bursevi*, 115-119.

⁸⁶ Namlı, *İsmail Hakkı Bursevi*, 221-230.

⁸⁷ İsmail Hakkı Dergâhı postnişinleri hakkında geniş bilgi için bk., Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi*, 186-199; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, 3/56-58; a.mlf., *Kemâlnâme-i Hakkî*, 55-56, 85-99.